

Mokslinis gyvenimas

IŠEIVIJOS ORGANIZACIJOS: ŠALTOJO KARO GINKLAI AR AUKOS?

Į šį klausimą bandyta atsakyti 2008 m. lapkričio 13–15 d. Liubline vykusioje konferencijoje „Šaltojo karo aukos ar slapsti ginklai?“ Vidurio ir Rytų Europos politinė emigracija“. Ją organizavo Lenkų tautos atminties institutas. Šioje konferencijoje dalyvavo istorikai iš Lenkijos, Vengrijos, Baltarusijos, Danijos, JAV, Vokietijos, Kanados, Estijos, Lietuvos, Slovakijos, Latvijos, Belgijos, Ispanijos, Švedijos, Bulgarijos, Rumunijos, Čekijos. Intriguojantis konferencijos pavadinimas nulėmė jos tematiką – koku aspektu bus nagrinėjamas išeivijos klausimas. Būtent išeivijos ir SSRS, JAV ir kitų valstybių vyriausybių ir specialiųjų tarnybų santykiai šaltojo karo metu. Nors išeivijos organizacijos kovojo už savo valstybių nepriklausomybę nuo komunistinių režimų, socialistinių šalių ir Vakarų specialiosios tarnybos siekė jomis pasinaudoti kaip šaltojo karo ginklais kovodamos su priešininkais. Išeivijos ir specialiųjų tarnybų santykiai išties yra paini ir žadinanti smalsumą tema, o tyrinėti ją yra gana kebli užduotis, nes žvalgybų archyvai yra sunkiai prieinami, tad šioje srityje yra dar daug neatsakytų klausimų ir „baltų“ dėmių. Aptariamoje konferencijoje taip pat buvo gvildinti tokie politinės emigracijos klausimai kaip santykiai su šalimis, į kurias buvo emigruojama, SSRS ir socialistinių šalių vyriausybių ir jų specialiųjų tarnybų bandymai emigrantus

susigrąžinti ir išnaudoti politiniams, propagandiniams ir agentūriniams tikslams.

Pirmą konferencijos dieną daugiau dėmesio buvo skiriama repatriacijos klausimui. Slovakijos ir Baltarusijos istorikai pristatė sudėtingą pokario repatriacijos (slovakų iš Vakarų demokratišnių valstybių ir lenkų iš Baltarusijos) klausimą. Sovietinė valdžia ėmėsi propagandinių akcijų susigrąžinti žmones iš užsienio, kad galėtų juos išnaudoti politiniams ir žvalgybiniais tikslams. Socialistinės vyriausybės bandė paveikti ne tik emigrantus, bet ir valstybių, kuriose jie buvo apsistoję, vyriausybes, kad jos darytų spaudimą išeiviams išvykti, repatriuoti. Pranešėjai atskleidė didžiulį išeivijos priešinimąsi prievartinei repatriacijai, nes žinojo, kas laukia sugrįžus. Ne paskutinį vaidmenį susigrąžinant repatriantus vaidino ir specialiosios tarnybos. Vengrijos ir Kanados istorikai skaitė pranešimus apie Vengrijos tautinės ir religinės emigracijos repatriaciją iš Vakarų valstybių ir sudėtingus jos santykius su socialistine valdžia. Vengrijos valdžia stengėsi įvairiomis priemonėmis emigrantus susigrąžinti. Ji vykdė intensyvias propagandines akcijas, paskelbė amnestiją nelegaliai parėjusiems sieną ir kt. Vis dėlto, nepaisant tokios palankios politikos, sugrįžę vengrai negalėjo jaustis visiškai saugūs, nes buvo persekiojami saugumo. Propaganda buvo tik vienas būdas patraukti asmenis grįžti.

Agentūra buvo išnaudojama ne tik paraginti žmones sugrįžti, bet ir skaldyti, silpninti išeivių organizacijas iš vidaus. Svarbu buvo ne tik juos parvilioti atga, bet ir sugrįžusius užverbuoti ir išnaudoti žvalgybinėms ir propagandinėms užduotims. Kanados istorikas Ch. Adamsas kalbėjo apie Vengrijos emigrantų bendruomenę Kanadoje ir Vengrijos specialiųjų tarnybų veiklą šioje valstybėje. Be to, Vengrijos komunistų partija finansavo Kanados komunistų spaudą ir per ją vykdė propagandines akcijas. Taip pat tarp vengrų išeivių buvo ieškoma CŽV agentų. Tačiau pranešėjas daro išvadą, kad vengrų žvalgybos veikla nebuvo sėkminga. Ji nusi-vylė išeiviais ir savo pastangų juos palenk-ti į savo pusę, net ir tuos, kurie emigravo 1956–1957 m., rezultatais. Vengrų komu-nistams kėlė nerimą ne tik politinė išeivijos veikla, bet ir vengrų emigrantų dvasininkų veikla Vatikane. Šiai problemai buvo skir-tas vengro Andraso Tamaso Fejerdy prane-šimas. Vengrų komunistų valdžios, kaip ir kitų komunistinių režimų, santykiai su dva-sininkija ir bažnyčia buvo painūs ir kom-plikuoti. Vengrų komunistams ypač kliuvo dvasininkų veikla Vatikane, nes jie galėjo Vatikanui, Vakarams pateikti informaci-ją apie tikrąją padėtį Vengrijoje, be to, jie buvo tarpininkai tarp Vatikano ir Vengrijos dvasininkų. Sušvelnėjus Vatikano pozicijai komunistinių režimų atžvilgiu, savo veiklą sustiprino ir vengrų slaptoji tarnyba, nesė-kmingai bandė verbuoti išeivius kunigus. Vis dėlto kai kuriuos vengrų dvasininkus pavyko užverbuoti ir jiems pavyko paveik-ti Vatikaną ir sumažinti jo įtaką, nes jiems nebuvo leista dalyvauti priimant Vatikano sprendimus.

Konferencijos pavadinimas užprogra-mavo, kad daugiausia dėmesio bus skiria-

ma specialiųjų tarnybų veiklai prieš išei-vius, agentūros ir vadinamųjų „aktyvių priemonių“, kaip antai grobimai, žudymas, apnuodijimas, propaganda, kompromitavi-mas, naudojimui prieš išeiviją. Bulgarijos atstovas atkreipė dėmesį į tai, kaip buvo formuojama valdžios politika išeivijos at-žvilgiu, kaip jai darė įtaką saugumo struk-tūros, kokie faktoriai turėjo įtakos saugumo veiksams prieš išeiviją. Saugumo struktū-rų veiksmams priklausė ir nuo pokyčių Mas-kvoje, SSRS KGB pozicijos, ir nuo vietinės valdžios veiksmų. Apie slaptą Bulgarijos saugumo veiklą kalbėjo Kanados atstovas Chrisas Kostovas. Jis pabrėžė, kad Bulga-rijos komunistinis režimas buvo vienas griežčiausių komunistinių režimų ir saugu-mas buvo vienas iš jo įrankių, tai irgi darė įtaką taikomiems metodams. Saugumie-čiams buvo būdingas ideologizuotas išei-vijos traktavimas – kaip priešų ir užsienio agentų, ir tai lėmė jų veiksmus prieš išeivi-ją. Pranešėjas pateikė porą pavyzdžių, kaip Bulgarijos saugumas susidorėjo su garsiais ir aktyviais išeiviais. Borisas Arsovas buvo vienas iš išeivių organizacijų vadų. Į jį nu-sitaikė Bulgarijos saugumas. B. Arsovas buvo suimtas Danijoje, uždarytas į koncen-tracijos stovyklą, bet paleistas su sąlyga, kad bus saugumo agentas. Nors jis ir sutiko, neteikė jokios informacijos, o toliau tęsė Vakaruose savo veiklą prieš komunistinį Bulgarijos režimą, tad buvo nuspręsta su juo susidoroti. Kad prisiviliotų B. Arsovą į Bulgariją, saugumiečiai siekė pasinaudoti ir jo šeima. Grįžęs namo, jis buvo suimtas. Kalėjime buvo laikomas baisiomis sąlygo-mis, bet atsisakė išsižadėti savo įsitikinimų. Vieną dieną buvo rastas negyvas, pasikoręs, nors šios mirties aplinkybės labai neaiškios. Dar vienas Bulgarijos susidorojimo su išei-

viais atvejais – susidorojimas su žymiu rašytoju G. Markovu, kurį protegavo T. Živkovas, nors G. Markovas ir nebuvo komunistų partijos narys. Septintojo dešimtmečio pabaigoje G. Markovas netikėtai emigravo į Vakarų ir per Vakarų radijo stotis kritikavo Živkovo režimą. Živkovas net prašė KGB padėti jį sudoroti ir jis buvo nužudytas pasitelkus „aktyvias priemones“. G. Markovo vardą šalyje dar ilgai buvo uždrausta minėti. Iki šiol neaišku, kokiomis aplinkybėmis jis mirė, nes jo byla sunaikinta. Čekoslovakijos slaptųjų tarnybų veiklą Vakaruose, čekų ir slovakų emigrantų santykius su Čekoslovakijos komunistų partijos valdžia atskleidžia Matejaus Medvecky (Slovakija) pranešimas, o čekų emigrantų veiklą ir slaptosios tarnybos agentūrinę veiklą Kanadoje – Jano Raško (Kanada) pranešimas. Kaip ir kiti komunistiniai režimai, Čekoslovakijos komunistai išeiviją laikė potencialia agente ir bendradarbe su CŽV, tad visos pastangos buvo nukreiptos infiltruoti savo agentus tarp išeivių ir taip naikinti išeivijos organizacijas iš vidaus, nes išeivius verbuoti agentais sekėsi sunkiau. Daug dėmesio buvo skirta Lenkijos emigracijos ir Lenkijos slaptųjų tarnybų veiklai. Lenkų istorikas Pleskopas Patrykas, remdamasis slaptosios tarnybos dokumentais, atskleidė, kiek ir ką lenkų komunistinis režimas žinojo apie lenkų išeivijos veiklą ir kokių veiksmų ėmėsi prieš jų politinę veiklą. Vis dėlto pranešėjas konstatavo, kad komunistinis režimas gana nedaug žinojo apie lenkų išeivių veiklą, jų lyderius, nes jie buvo pakankamai uždara bendruomenė ir nusiteikusi prieš bendravimą su komunistine Lenkija. Kitas lenkų istorikas – S. Lukasevichas – savo pranešime bendrais bruožais pristatė saugumo tarnybos skyrius, kurie veikė prieš išeivius,

struktūrinę raidą ir prieš lenkų išeivius taikomus metodus. Lenkų saugumas ne tik veikė prieš išeivių organizacijas, bet ir buvo keliami uždaviniai įsikverbti į jas, paveikti iš vidaus ir taip susilpninti. Jie domėjosi lenkų diaspora Vakaruose apskritai. Išeivija turėjo būti veikiama ne tik per agentus ir operatyvinėmis priemonėmis, bet ir kitais kanalais, pavyzdžiui, turizmas. Lenkų saugumo prieš garsius lenkų išeivijos atstovus veiklos pavyzdį pateikė istorikas Pawelas Zietara. Vienas iš garsiausių lenkų išeivių buvo generolas W. Andersas. Kadangi jis lenkams buvo didžiulis autoritetas, kėlė didžiulę grėsmę komunistiniam režimui. Kovoti su juo, jo autoritetu pasitelkiamas ne tik saugumas, bet kitos institucijos, kaip antai Užsienio reikalų, Vidaus reikalų ministerijos, ambasados. Siekiant jį sukompromituoti pradėtos šmeižto akcijos. Lenkų laikinosios vyriausybės nariai buvo vadinami išdaviškais. Saugumas stengėsi rinkti informaciją apie generolą W. Andersą, jo šeimą, sveikatą, ryšius, kuo jis domėjosi, kad gautų medžiagos kompromitavimo akcijoms. Jie taip pat ieškojo iš jo aplinkos žmonių, kuriuos būtų galima užverbuoti. Jiems tai pavyko tik 1964–1965 m. Šio generolo kompromitavimo, šmeižto akcijos nesiliovė net ir po jo mirties. Lenkijos valdžia stengėsi sugrąžinti išeivius ir iš Švedijos. Švedija buvo viena iš tų Vakarų valstybių, kuri, nenorėdama gadinti santykių su SSRS, nebuvo linkusi priimti ir ilgai laikyti lenkų išeivių. Be to, Švedijoje lenkai nebuvo taip kategoriškai nusiteikę prieš socialistinę Lenkiją kaip lenkai Didžiojoje Britanijoje. Labai sudėtingas, kupinas tragizmo yra Vakarų ir Rytų Vokietijos pabėgėlių, ypač tarp Rytų ir Vakarų Berlyno, klausimas. Vyko judėjimas ne tik iš Rytų Berlyno į Vakarų, bet

ir į Rytų Berlyną. Vokiečių istorikas Tobias Wunschikas analizuoja šios emigracijos, judėjimo priežastis, tendencijas, su kokiomis problemomis susidurdavo į Rytų Berlyną atvykę vokiečiai ir t. t.

Turbūt stipriausia ir asmeniškai autorei įdomiausia buvo paskutinė konferencijos diena, nes tą dieną buvo skaityti artimiausi ir aktualiausi Lietuvai pranešimai. Buvo paliesti Baltijos išėivijos, užsienio radijo stotčių, Vakarų demokratinų valstybių požiūrio ir santykio su Rytų ir Vidurio Europos šalių išėivija klausimai. Viena konferencijos dalis buvo skirta Baltijos šalių išėivijos tematikai, o vienas iš pranešimų – Švedijos vyriausybės pozicijai dėl Baltijos išėivijų. SSRS jai darė didžiulį spaudimą sugrąžinti išėivius. Šiai, oficialiai neutralitetą paskelbusiai šaliai, teko kebli užduotis laviruoti tarp SSRS ir Vakarų demokratinio pasaulio. Ji turėjo laikytis tarptautinių įsipareigojimų, bet nenorėjo gadinti santykių su SSRS, tad oficialiai deklaravo savo neutralitetą, o neoficialiai vis tiek palaikė Vakarus, buvo gana glaudžiai susijusi su JAV. Vis dėlto Švedija teikė SSRS URM informaciją apie išėivius, netgi jų asmeninius duomenis – kur gyvena, ką veikia ir t. t. Tačiau Švedijoje nebuvo prievartinės repatriacijos ir Pabaltijo šalių išėivija čia gana aktyviai veikė per visą sovietmetį. Latvijos (jai atstovavo istorikė iš JAV), Estijos ir Lietuvos istorikai pristatė tris pranešimus, kurie atspindėjo komunistinių režimų naudotas priemones prieš išėiviją. Estų istorikas bendrais bruožais pristatė sovietinio saugumo veiklą išėivijos atžvilgiu (metodus, saugumo padalinius, atsakingus už išėiviją, ir t. t.). Latvių istorikės pranešimas atskleidė, kaip kultūra, kultūriniai ryšiai tarp sovietinės Latvijos ir išėivijos buvo išnaudojami sovietinei propagandai.

Tai buvo vykdoma per kultūrinių ryšių su tėvynainiais organizaciją (ji turėjo atitikmenį ir Lietuvoje – „Tėviškė“), per kurią veikė KGB. Latvių inteligentai, menininkai sąmoningai ar nesąmoningai buvo įtraukiami į ideologinę kovą su „liaudies priešais“ išėivijoje. Ir sovietinės Lietuvos, ir Latvijos organizacija buvo glaudžiai susijusi su KGB. Ši organizacija buvo fasadinė, oficialūs jos uždaviniai vieni, o tikrieji – įslaptinti, neafišuojami. Jos tikrieji tikslai nebuvo tokie kilnūs, kaip deklaruota, o skaldyti išėiviją, atitraukti ją nuo aktyvios politinės veiklos ir ypač paveikti jaunimą. Lietuvai atstovavo šio straipsnio autorė ir skaitė pranešimą tema „KGB „aktyvių priemonių“ naudojimas prieš lietuvių išėiviją“. Šiame pranešime trumpai apžvelgta kompromitavimo ir propagandos metodų taikymas prieš išėivijos politinę veiklą. Ne mažiau intriguojanti ir įdomi buvo konferencijos dalis apie Laisvosios Europos radijo veiklą, jo reikšmę išėivijai ir socialistinių šalių specialiųjų tarnybų veiklą prieš šios radijo stoties Lenkijos, Čekoslovakijos sekciją. KGB, kitų socialistinių šalių slaptųjų tarnybų veikla prieš šią radijo stotį atsispindėjo jos buvusio darbuotojo, atsakingo už saugumą, R. Cummingso pranešime. Jis trumpai pristatė šios radijo stoties istoriją, struktūrą, santykius su JAV valstybinėmis struktūromis ir CŽV. Pranešėjas pabrėžė, kad socialistinių šalių žvalgybos labai aktyviai veikė prieš šios radijo stoties darbuotojus. Trumpai apibūdino, kokius metodus taikė slaptosios tarnybos. Agentūra, operatyvinė veikla, kompromitavimo akcijos buvo pagrindinės žvalgybų naudotos priemonės. Darbuotojams netgi grėsė fizinis susidorojimas. Išėivijos organizacijas bendrai veiklai jungė ne tik radijo stotys, bet ir įvairios organizacijos, kaip an-

tai Pavergtųjų tautų parlamentas. Vienas iš pagrindinių jo tikslų buvo ne tik koordinuoti įvairių okupuotų valstybių išėivijos organizacijų veiklą, kas buvo nelengva dėl kai kurių tautų nesutarimų, bet ir parodyti pasauliui komunistinių režimų nusikaltimus. Tarsi apibendrinami konferencija, Vakarų Europos istorikai pristatė Vakarų valstybių pozicijas išėivijos atžvilgiu, pamąstymus apie tolesnius galimus tyrimus šia tema. Kadangi lietuvių išėivių daugiausia buvo JAV, tad buvo įdomiausia garsaus JAV istoriko Johno Earlo Hayneso, kuris domisi KGB veikla, vertinimai. Jo manymu, JAV pozicija išėivijos atžvilgiu buvo nevienareikšmiška, nesisteminga. Išėivių teikiama informacija ir jų veikla būtų buvusi naudinga CŽV. Tačiau išėiviai gana atvirai deklaravo savo siekį bendradarbiauti, bet tai būtų pavojinga, nes KGB juos greitai išaiškintų. Informacijos apie išėivijos ir JAV specialiųjų tarnybų bendradarbiavimą yra nedaug, nes CŽV archyvai įslaptinti.

Ši konferencija savo tematika, problematika Lietuvai labai aktuali ir artima, nes lietuvių išėivijos politinė veikla buvo labai aktyvi, kas lėmė ir nepaliaujamą KGB domėjimąsi ja. Ši konferencija leidžia palyginti Lietuvos ir kitų šalių išėivių padėtį ir represinių struktūrų veiklą prieš juos. Lietuvių išėiviai susidūrė su tokiais pačiomis problemomis ir grėsmėmis kaip ir kitų Rytų ir Vidurio Europos valstybių išėiviai. Sisteminga, panaši socialistinių ir sovietinių respublikų represinių struktūrų veikla, analogiški metodai ir tikslai rodo, kad socialistinės šalys perėmė veikimo techniką iš KGB, palaikė su juo glaudžius santykius. Baltijos išėiviai, kurie buvo susitelkę JAV,

išvengė tokių „aktyvių priemonių“, kaip antai nuodijimas, žudymai, taikymo, nors Lietuvoje tokių įtartinų mirties aplinkybių pasitaikė – keista Bronislovo Laurinavičiaus mirtis, Juozo Zdebskio nudeginimas cheminėmis medžiagomis. KGB prieš išėivius apsiribojo agentūrinių operatyvinių ir propagandinių priemonių naudojimu. Šios konferencijos pranešimai atskleidžia platų represinių struktūrų taikytų metodų spektrą. Su jais siejami agentūriniai, žvalgybiniai planai rodo, kad išėivijos organizacijos buvo šaltojo karo aukos, nes ne visada buvo teisingai apkaltintos ryšiais su JAV žvalgyba ir tai nulėmė aktyvią socialistinių šalių specialiųjų tarnybų veiklą prieš juos. Išėivijos klausimas ir problema buvo svarbūs ne tik Sovietų Sąjungai, valstybėms, iš kurių emigruota, bet ir emigrantus priėmusioms šalims. Deja, išėiviai tose šalyse ne visada galėjo jaustis saugiai dėl šaltąjį karą vykdyusių supervalstybių spaudimo. Šias valstybes ir išėivius galima laikyti šaltojo karo įkaitais.

Ši konferencija ne tik padeda susipažinti su kitų šalių išėivijos problemomis, kokias priemones prieš jas taikė socialistinių šalių slaptosios tarnybos, bet ir prisideda prie bendro socialistinių ir sovietinių slaptųjų tarnybų veiklos ir išėivijos pažinimo supratimo, kokia buvo sunki išėivijos padėtis, kai lieki vienas prieš tokį galingą, klatingą priešą. Lietuvių, kaip ir kitų šalių išėiviai buvo šaltojo karo konfrontacijos įkaitai ir aukos. Ši konferencija išryškino, kad išėivijai ir specialiųjų tarnybų veiklai, ypač „aktyvių priemonių“ naudojimui, užsienio istorikai skiria daug dėmesio, o to Lietuvoje pasigendama.

Kristina Burinskaitė